

УДК 323.3 (477) «1944»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.16>

СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ОДЕЩИНИ ТА ЙОГО РОЛЬ У ВІДБУДОВІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1944 РОЦІ

Осипенко Олександр,

кандидат історичних наук, доцент,

завідувач кафедри – професор кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін

Одеського національного морського університету

ORCID ID: 0000-0002-1213-0481

У статті проаналізовано становище сільського господарства Південно-Західної України після звільнення зазначеної території від німецько-румунських окупантів у 1944 р., зазначено, що загальновідомими фактами є те, що внаслідок Другої світової війни й окупації територій економічний потенціал України зазнав колосальних матеріальних утрат, адже війна територією України прокотилася двічі: перший раз, коли війська Вермахту наступали, переслідуючи радянську армію, і другий раз, коли німецькі війська опинилися вже в протилежній ситуації, відступаючи під тиском совітів.

Деокупавши південно-західні терени України, радянське керівництво відразу повернуло й довоєнні методи експлуатації сільськогосподарських працівників, а саме: колгоспно-радгоспну кріпосницьку систему експлуатації сільського населення та злочасний «трудодень» (варто відмітити, що румунська окупаційна адміністрація також використовувала цю форму експлуатації сільського населення).

Відновлення функціонування сільського господарства як основного виробника продовольства лягло на плечі простого сільського обивателя, який після звільнення зазначених територій виконував усю найтяжчу сільськогосподарську роботу. Важливий внесок у відбудову сільського господарства зробила жіноча половина суспільства.

Зазначено, що в архівних документах немає жодної згадки про те, чи були ці всі поля, на яких проводили титанічну роботу сільські гарувальники, перевірені на наявність мін, як протитанкових, так і протипіхотних. Стає зрозуміло, що якщо такої роботи військових саперів не було проведено, то саме керівництво (не те що керівники колгоспів, а й саме вище тогочасне партійне керівництво) свідомо наражало на небезпеку пересічного громадянина, що ще раз підтверджує цинізм сталінської тоталітарної системи.

Однак, незважаючи на таку людиноненавистницьку політику сталінського керівництва до власних громадян, із перших днів звільнення українських земель від окупантів саме сільське населення Одещини, як і загалом населення українських земель, стало основним сподвижником відбудови сільськогосподарського потенціалу регіону.

Ключові слова: Одещина, деокупація, сільське господарство, трудодень, відбудова.

Osypenko Oleksandr. The rural population of Odesa region and its role in the reconstruction of agriculture in Southwestern Ukraine in 1944

This article analyzes the state of agriculture in southwestern Ukraine after the liberation of this territory from German-Romanian occupiers in 1944. It highlights the well-known fact that as a result of World War II and the occupation of Ukrainian territories, the country's economic potential suffered enormous material losses. The war swept through Ukraine twice—first when the Wehrmacht advanced, pursuing the Soviet army, and a second time when German forces found themselves in the opposite situation, retreating under Soviet pressure.

Upon de-occupying the southwestern regions of Ukraine, the Soviet leadership immediately reinstated the pre-war methods of exploiting agricultural workers, specifically the collective and state farm system of feudal exploitation of the rural population, along with the infamous “trudoden” (it is worth noting that the Romanian occupation administration also employed this form of labor exploitation).

The restoration of agriculture, as the primary producer of food supplies, fell on the shoulders of ordinary rural residents, who, after the liberation of these territories, carried out the most arduous agricultural work. Women played a crucial role in rebuilding the agricultural sector.

Notably, archival documents contain no mention of whether all the fields, where rural laborers performed their backbreaking work, had been checked for landmines—both anti-tank and anti-personnel. This raises the alarming question of whether military sappers conducted demining operations at all. If not, then it was not just collective farm managers but also the highest ranks of the Soviet party leadership that deliberately exposed ordinary citizens to mortal danger—once again confirming the cynicism of Stalin's totalitarian system.

Nevertheless, despite the inhumane policies of Stalin's regime toward its own citizens, from the very first days after the liberation of Ukrainian lands from occupation, it was the rural population of Odesa region—and Ukraine as a whole—that became the key driving force in restoring the agricultural potential of the region.

Key words: Odesa region, deoccupation, agriculture, working day, reconstruction.

Дослідження ролі сільського обивателя у відновленні сільського господарства в післявоєнний період, його відбудові після завершення війни й розвитку аграрного сектора економіки є актуальним як у XX столітті, так і в наш час, з огляду на те що відродження села є одним із пріоритетних завдань нинішнього етапу відновлення Української держави вже після нової війни й окупації українських земель з боку країни агресора в обличчі російської федерації. Тому, на нашу думку, через призму критичного осмислення практики й досвіду ролі сільського населення в післявоєнному відновленні та розвитку українських земель радянського періоду може відбуватися успішне реформування та модернізація економіки сучасної України.

Історіографічний огляд порушеного нами питання становлять напрацювання радянських істориків, які розпочали дослідження з другої половини 1940-х р., а саме: праці О. Канєвського [1], М. Грищенка [2], М. Лавринович [3], Г. Буркацької [4]. Ці автори в напрацюваннях акцентують увагу передусім на керівній ролі комуністичної партії на чолі з її тодішнім керівником у боротьбі з нацизмом, дали свої висновки щодо війни й у повоєнній відбудові сільського господарства, фактично нівелюючи роль простої пересічної людини, на плечах якої паразитував радянський режим.

З другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років, який у сучасній історіографії більш відомий як «Брежнєвська епоха» або «Брежнєвський застій», дослідження післявоєнної відбудови стали більш системними, зокрема розширився їх тематичний спектр. За цей проміжок часу зусиллями дослідників Інституту історії України НАН України підготовлено й опубліковано узагальнені видання, у яких зроблено акцент на економічну та соціальну політику влади на селі: «Історія селянства Української СРСР» [5], «Історія Української РСР (1945–70-і рр.)» [6]. У цих напрацюваннях авторам вдалося провести досить плідну роботу, що дало можливість прослідкувати процес відродження колгоспного-радгоспного виробництва й матеріально-технічної бази Української Радянської Соціалістичної республіки після звільнення її території від нацистських окупантів.

Значний обсяг матеріалів досліджуваної нами тематики міститься у 26-томному фундаментальному виданні «Історія міст і сіл Української РСР» [7]. Незважаючи на комуністичну ідеологічну заангажованість, видання містить документальні свідчення про економічну й соціальну сфери сіл Одеської області, шкоду, заподіяну окупантами економіці регіону, особливості ліквідації наслідків війни й окупації, а також демографічні втрати.

Таким чином, можна зазначити, що колосальним недоліком радянської історіографії стало висвітлення післявоєнної історії через призму сталінських рішень і резолюцій комуністичної партії, які не відображали не тільки реального стану справ у сільському господарстві українських земель, а й економічне та соціальне становище пересічних людей.

Сучасна українська історіографічна думка з досліджуваної нами тематики представлена фундаментальними напрацюваннями відомих сучасних дослідників. Важливе місце в доробку вчених цього часу займає ґрунтовне дослідження М. Ковалю «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)» [8]. Автор наголошує, що більшість селян після звільнення від окупантів і завершення Другої світової війни очікувала на ліквідацію колгоспів. Однак комуністична влада не лише відновила колгоспно-радгоспну систему, а й посилила економічний визиск селянства та застосувала заходи обмежувального й репресивного характеру.

Окремо вартує виділити численні напрацювання із цієї проблематики українського історика Олександра Перехреста [9]. У дослідженнях автор аналізує стан аграрної сфери й відбудовчі роботи в сільському господарстві, показує проблеми й труднощі повсякденного життя селян, їхні зусилля, спрямовані на відбудову господарства та соціальної інфраструктури. Повоєнній відбудові приділили увагу також українські історики О. Лисенко [10], В. Даниленко [11] та інші.

Значне місце посідає новітнє двотомне видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття», у якому розглянуто низку важливих питань, що проливають світло на матеріальні збитки та демографічні втрати України в роки Другої світової війни, також досліджено відбудовні процеси в сільськогосподарській галузі в 1943–1945 рр. [12].

Вартує звернути також увагу й на досить солідне дослідження «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (2-га пол. 1940-х – сер. 1950-х рр.)» [13], яка підготовлена Інститутом історії України НАН. У цьому дослідженні охарактеризовано повсякденність життя українських селян і їхню соціальну поведінку в період післявоєнного відновлення колгоспної системи.

Останнім часом у науковому просторі з'явилася низка напрацювань, спрямованих на популяризацію історії України серед пересічних громадян нашої держави. Одним із таких прикладів є науковий доробок «Навігатор з історії України. Повоєнний СРСР» [14], у якому для нас важливим є те, що автори окремо виділили процес післявоєнного облаштування кордонів України та повоєнну

економіку наших земель, зокрема дотично розглянули становище сільського господарства в досліджуваний нами період.

Українські науковці Ігор Ветров і Віталій Саханчук, досліджуючи проблеми забезпечення промислових працівників України в середині 40-х років минулого століття, зазначають, що ситуація із централізованим забезпеченням населення України продуктами харчування й предметами першої необхідності стала промовистою ілюстрацією двох негативних чинників: 1) економічної руїни та гуманітарної катастрофи внаслідок війни та окупації; 2) неспроможності радянської системи розподілу матеріальних ресурсів подолати критичний дефіцит продовольства й промислових товарів через відсутність приватної ініціативи та розвинутого товарного ринку. «Соціалістична» модель виробництва й розподілу матеріальних ресурсів більшовицького зразка була сконструйована на жорстких централістських засадах [15]. І. Ветров, досліджуючи важкі процеси відбудови важкої індустрії в Україні післявоєнної доби, зазначив, що планова, командно-адміністративна система управління виробничими процесами провокувала штурмівщину, окомилування, гонитву за «справною цифрою», порушення технологічної дисципліни і, як наслідок, численні зіткнення інтересів і зрив відновлювальних операцій і виробничих програм. Усе це, урешті-решт, негативно позначалося на рівні заробітної плати працівників різних галузей промислового виробництва та їхньому життєвому рівні. Однак, на думку автора, саме суворий і багаторівневий контроль за виконанням директив центру, партійно-адміністративна система санкцій, а також поступова оптимізація управління виробництвом сприяли покращенню ситуації на виробництві [16].

Тамара Вронська, на наш погляд, порушила й дослідила досить важливе питання, яке стосується виконавців політики депортації населення із західноукраїнських земель. У ході наукового дослідження пані Тамара зазначає, що до примусових масових переміщень тисяч ні в чому не винних людей, як і до наступних акцій цілеспрямованого знущання над ними, залучався потужний радянський апарат насильства. Депортації реалізовувалися із залученням широкого кола виконавців, включно з частинами збройних сил, парамілітарних структур, карально-репресивних органів і місцевого радянського активу. Ці акції цинічної наруги були чітко спланованими на кожному їх етапі. Згадані вище виконавці не вичерпують усього кола причетних до депортацій. Історикиня зазначає, що до політики депортації причетні й інститути радянської Феміди. Верховний Суд СРСР, наркомат (міністерство) юстиції «підказували», як можна «обійти» закон, як тлумачити відповідну статтю Кримінального кодексу, щоб якомога ширше охопити репресіями різні верстви населення.

Важко не погодитися зі словами дослідниці, що вчорашні маргінали й різноманітні люмпени, одягнувши радянську уніформу на західноукраїнських землях, чинили наругу, незважаючи ані на стать, ані на вік людей. Це стало можливим тому, що більшовицький тоталітарний режим виплекав систему, яка створювала умови для «самореалізації» люмпенізованих елементів, кар'єристів, самодурів, просто людей із комплексами, які, дориваючись до влади (чи навіть одягнувши військову форму й отримавши зброю), починали демонструвати свою силу [17].

Досліджуючи соціально-економічний стан і стратегії виживання населення північно-західного регіону України на завершальному етапі війни й у перші повоєнні роки (1944–1950), І. Азарх зазначає, що соціально-економічний стан населення північно-західного регіону України на завершальному етапі війни та в перші повоєнні роки (1944–1950) перебував у цілковитій залежності від тогочасної політичної ситуації. Запровадження в життя повторного проекту радянської краю зіткнулося з відчайдушним спротивом націоналістично налаштованого населення. Саме після закінчення Другої світової війни розпочалася масова русифікація, нівелювання демократичних основ суспільства й повальне зрадянщення тогочасного молодого покоління, наслідки якого набули прояву в умовах російсько-української війни [18].

Британський історик, публіцист і публічний інтелектуал Тоні Джадт у фундаментальному дослідженні «Після війни. Історія Європи від 1945 року», у першому розділі, який має символічну назву «Після війни: 1945–1953», досить детально проаналізував економічне становище післявоєнної Європи. Крім того, дослідник прослідкував політичні й економічні процеси в Східній Європі, особливо процес політичної боротьби в країнах, які входили до радянської зони окупації (Польща, Румунія, Чехословаччина, Угорщина та інші). Торкаючись питання післявоєнної економіки радянського союзу, особливо сільського господарства, автор дотично зазначив, що її відновлення лягло виключно на плечі місцевого населення [19].

З вищезазначеного можна констатувати, що на науковій ниві залишається ще чимало історичних прогалин, які чекають свого часу та свого дослідника. Ми ж зі свого боку спробуємо заповнити відповідну прогалину, дослідивши становище сільського трудівника Одещини після звільнення зазначеної території в 1944 рр.

Загальновідомими фактами є те, що внаслідок Другої світової війни й окупації територій економічний потенціал України зазнав колосальних матеріальних утрат, адже війна по території України протекла двічі: перший раз, коли війська Вермахту наступали, переслідуючи радянську армію, і другий раз, коли німецькі війська опинилися вже в протилежній ситуації, відступаючи під тиском совітів.

За підрахунками Надзвичайної державної комісії під час воєнних дій та гітлерівської окупації, на території республіки було зруйновано 16 тис. промислових підприємств, 27 910 колгоспів, 872 радгоспи, 1300 МТС, 882 шахти Донецького вугільного басейну, виведено з ладу 10 магістральних залізниць, вивезено до Німеччини 3,9 млн голів рогатої худоби, мільйони тонн зерна, на руїни перетворено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл України (понад 250 із них зазнали долі білоруської Хатині), 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. В Україні залишилося лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств. Загальна сума економічних збитків України становила 285 млрд крб [20, с. 353].

Стосовно півдня України на прикладі Одеської області простежується стан сільського господарства після звільнення цих земель від німецько-румунських загарбників. Так, за час окупації, за даними надзвичайної комісії, ця галузь господарства втратила значну кількість тяглової худоби: волів – 31 561, меринів (кастрованих жеребців) – 65 685 голів, тобто живий інвентар, який на той час використовувався в сільському господарстві як основна тяглова сила, без якої не могли обійтися не тільки колгоспи та радгоспи, а й пересічні мешканці села. За час румунсько-німецького панування з колгоспів тільки Одеської області було реквізовано понад 82 тис. корів, понад 58 тис. свиноматок, молодняка свиней – більше ніж 200 тис., молодняка коней – 58 864, кобил – 69 601, вівцематок – 23 6371. Ці втрати звели нанівець майже всю галузь сільського господарства. Війна також завдала значної шкоди птахівництву та бджільництву області [21, с. 104–105].

Варто зауважити, що висновки, зроблені членами Надзвичайної державної комісії щодо встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх поплічників, є досить неточними та певною мірою необґрунтованими, оскільки представники цієї комісії використали принцип «переможців не судять» і «війна все спіше». Під час складання актів про завдані збитки, члени комісії із самого початку пішли шляхом порівняння стану сільського господарства до 22 червня 1941 р. й того, що з ним сталося після звільнення територій південно-західної України від окупантів у квітні 1944 року. Комісія цілком свідомо відкинула такі факти, як загальну кількість худоби й інших видів сільськогосподарської продукції, які встигла евакуювати радянська влада до моменту загарбання ворогом цих територій. Також представники комісії не врахували той факт, що місцеві ділки в особі керівництва колгоспів після відступу окупантів могли привласнити значну частину колгоспного майна, списавши все на німецько-румунських загарбників. Варто також не забувати й про керівництво Червоної армії, представники якої також проводили реквізиції сільськогосподарської продукції для власних потреб як під час відступу, так і під час повернення на досліджуванні нами території [21, с. 105].

Офіційним документом, який поклав початок відбудови радянської економіки, стала Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи з відбудови господарства в районах, звільнених від німецької окупації» від 21 серпня 1943 р., у якій визначалася широка програма першочергових завдань із відбудови промисловості, транспорту, сільського господарства, житлових, громадських і культурних будівель. Відбудовчі процеси здійснювалися, в основному, за рахунок внутрішніх ресурсів. Основним джерелом відродження сільськогосподарського потенціалу країни стала праця селян. Так, український історик О. Перехрест не безпідставно наголошує, що «основним джерелом відбудови колгоспів, радгоспів і МТС було трудове сподвижництво селян» [9].

Важливу роль у відбудові сільськогосподарського потенціалу Південно-Західної України відіграла керівництво третього Українського фронту. Розуміючи, що сільське господарство буде більш ефективним за наявності механізованої техніки, уже в Постанові від 26 квітня 1944 р. № 031, направлений Одеському обкому КП/б, було надано дозвіл на збирання й подальше використання трофейної техніки, а саме 100 легкових і 300 вантажних автомобілів для відновлення й подальшої передачі народному господарству. Також, згідно із цією постановою, 10 легкових і 20 вантажних автомобілів заплановано передати Херсонському обкому КП/б/у, аналогічну кількість вищезазначеної техніки заплановано передати й Молдовській ССР [22, арк. 1]. Тобто виходить, що керівництво тогочасної Одеської області після виконання відповідного розпорядження могло розраховувати на 80 легкових автомобілів і 260 вантажівок.

Варто віддати належне керівництву третього Українського фронту в розумінні питання відновлення тваринницької галузі області. Так, згідно із цією постановою, керівник кавалерії Фронту генерал-майор Неміров і керівник ветеринарного управління Островський були зобов'язані до 28 квітня

1944 р. прорахувати й подати звіт військовому керівництву, яку кількість жеребців і племінних бичків могло б бути передано сільському господарству Одеської області для відновлення конярства та поголів'я великої рогатої худоби. Але в ході опрацювання архівних фондів досліджуваного нами періоду не виявлено жодного документа, який дав би змогу проаналізувати кількість тих чи інших автомашин, які було зібрано й передано на потреби сільського господарства, така сама ситуація й із тваринами.

Деокупувачи південно-західні терени України, радянське керівництво відразу повернуло й довоєнні методи експлуатації сільськогосподарських працівників, а саме: колгоспно-радгоспну кріпосницьку систему експлуатації сільського населення та злочасний «трудодень» (варто відмітити, що румунська окупаційна адміністрація також використовувала цю форму експлуатації сільського населення). «Трудодень» був рекомендований Примірним статутом сільськогосподарської артілі, затвердженим спільною постановою ЦВК та РНК СРСР від 13 квітня 1930 р. Основні види робіт розподілялися за розрядами. Їх було спочатку п'ять, з початку 1933 р. вже запроваджено сім розрядів. До першого розряду належали ручні роботи – копання картоплі, посадка; до другого розряду – в'язання снопів, робота об'їзника колгоспних ланів, оранка плугом (1,25 трудодня); до третього – копання буряків, робота вагаря, пасічника, няні в дит'яслах (1,50 трудодня) тощо. Різниця між розрядами становила 0,25 трудодня [23]. Яскраве визначенням «трудодня» дала народна творчість:

«Ой великий трудодень! Рік ішачив – з'їв за день!»

«Ціле літо проробила, кіло проса заробила, гей гуляю Я...»

«Трудодень, трудодень, трудоодиниця –

Батько ходить без штанів, мати – без спідниці».

«Сидить баба на рядні і рахує трудодні:

Працювала сорок день

– вийшов тільки трудодень.

А від того трудодня

голодую я щодня» [24].

Відновлення функціонування сільського господарства як основного виробника продовольства лягло на плечі простого сільського обивателя, який після звільнення зазначених територій виконував усю найтяжчу сільськогосподарську роботу. Важливий внесок у відбудову сільського господарства зробила жіноча половина суспільства. Так, Марія Петрівна Комягіна, працівниця колгоспу «Комунар» Мостовського району, станом на 20 листопада 1944 р. заробила 230 трудоднів. Під час збирання врожаю ця жіночка була відмічена як краща в'язальниця снопів. За добу трудівниці в'язала 450–500 снопів, а за 12 днів своєї нелегкої роботи М. Комягіна зв'язала 6000 снопів збіжжя. Крім того, за 18 робочих днів на кінній сівалці Марія Петрівна засіяла 120 га озимої пшениці [25, арк. 43]. Працівниця колгоспу «День урожаю» Марія Драчук за час збирання врожаю в 1944 році вручну (у цьому випадку мова йде про використання ручної коси) викосила 10,5 га, щодня викошуючи приблизно 0,5–0,6 га при нормі 0,3 га, збрала з площі 0,7 га 150 центнерів цукрового буряку [25, арк. 43]. Жінки колгоспів не тільки виконували важку ручну роботу, а й багато з них уміли працювати й із сільськогосподарською технікою. Наприклад, Олена Максимівна Ільницька, працюючи трактористкою Врадіївської машинно-тракторної станції, нічим не поступалася в роботі чоловікам і за період весняно-осінніх польових робіт обробила 245 га землі, замість запланованих 150 га, крім того, працівниця спромоглася зекономити 577 кг пального [25, арк. 57].

Працівниця радгоспу «Акмететские ставки» Доманівського району Марія Шульгіна за час збирання врожаю, використовуючи як тяглову силу свою домашню корову та ще одну тварину (вочевидь, ще одну корову), саме завдяки власній наполегливості, ініціативі й допомозі тварин перевезла від комбайну до току 103 тони зерна [25, арк. 61].

Згідно із зазначеною вище інформацією, ми бачимо, що значну частину сільськогосподарських робіт на своїх плечах винесла жіноча частина населення, яка не цуралася ніякої роботи: чи то косіння, чи то роботи із сільськогосподарською технікою.

Тим часом чоловіки досліджуваного нами регіону, які не були мобілізовані до лав радянської армії, також активно проявили себе у відновленні сільськогосподарського потенціалу Південно-Західної України.

Так, І.А. Терещенко, комбайнер Петроверівської МТС Жовтневого району, за час збирання врожаю в семи колгоспах обмолотив 600 га пашні й намолотив 600 тонн зерна, що дало йому можливість посісти перше місце в змаганнях МТС [25, арк. 58]. Тракторист Ілларіон Кирилович Бурдейний із квітня по жовтень 1944 р. на тракторі марки У-2 обробив 290 га землі при плані 120 га та зекономив 250 кг пального [25, арк. 56].

Комбайнер МТС ім. «Правди» Гайворонського району Ф.В. Сиденко з власної ініціативи відремонтував комбайн і за період 19 робочих днів обмолотив 361 га збіжжя, замість запланованих 200. Крім того, на стаціонарній роботі комбайном Федір Васильович намолотив 124 тони зерна [25, арк. 33].

Варто звернути увагу на те, що в архівних документах немає жодної згадки про те, чи були ці всі поля, на яких проводили титанічну роботу сільські гарувальники, перевірені на наявність мін, як протитанкових, так і протипіхотних. Стає зрозуміло, що якщо такої роботи військових саперів не було проведено, то не тільки керівники колгоспів, а й саме вище тогочасне партійне керівництво свідомо наражало на небезпеку пересічного громадянина, що ще раз підтверджує цинізм сталінської тоталітарної системи.

Отже, деокупувавши південно-західні території України, радянське керівництво повернулося до старих провірених методів експлуатації підневільного сільського населення, а саме: відновило діяльність колгоспів і радгоспів, а також і довоєнну форму оплати праці – «трудодень». Однак, незважаючи на таку людиноненависницьку політику сталінського керівництва до власних громадян, із перших днів звільнення українських земель від окупантів саме сільське населення Одещини, як і загалом населення українських земель, стало основним сподвижником відбудови сільськогосподарського потенціалу регіону. Переважно на голому ентузіазмі населення українських земель винесло на своїх плечах тягар підняття з руїн і відбудови цілого комплексу народного господарства країни.

Література:

1. Канєвський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. Київ ; Хавків : Держсільгоспвидав УРСР, 1947. 286 с.
2. Грищенко М.М. Розвиток народної освіти за роки радянської влади. Київ : Тов-во для поширення політ. та наук. знань в Українській РСР, 1957. 132 с.
3. Лавринович М.І. Діяльність парторганізацій Української РСР по відбудові сільського господарства (1943–1945). *Український історичний журнал*. 1964. № 1. С. 55–60.
4. Бурцак Г.И. Борьба за восстановление сельского хозяйства в освобожденных районах Украинской ССР. Бессмертный подвиг партии и народа. Киев : Политиздат Украины, 1976. С. 112–116.
5. Історія селянства Української РСР : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1967. Т. 2. 533 с.
6. Історія Української РСР (1945–70-і рр.) : у 8 т. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 8. 389 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Одеська область. Інститут історії. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. 930 с.
8. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
9. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище : монографія. Черкаси : Ін-т історії України НАН України, 2011. 668 с.
10. Лисенко О.Є., Перехрест О.Г. Відродження аграрного сектора економіки у 1943–1945 рр. Економічна історія України. Історико-економічні дослідження : у 2-х т./ педрада : В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Гесць та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій ; авт. кол. : Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 348–353.
11. Даниленко В.М., Романюк І.М. Динаміка сільськогосподарського виробництва. Історія українського селянства : нариси : у 2 томах. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 2. С. 372–378.
12. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття : історичні нариси / ред. кол. : В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.) ; НАН України. Інститут історії України. Київ : НВП «Видавництво «Наукова думка НАН України», 2011. Кн. 2. 943 с.
13. Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (2-га пол. 40-х – сер. 50-х рр.) : колективна монографія : у 3 ч. / відп. ред. В.М. Даниленко. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. Ч. 1–2. 2010. 351 с.
14. Навігатор з історії України. Повоєнний СРСР. Київ : Портал, 2023. 204 с.
15. Ветров І., Саханчук В. Проблеми соціального забезпечення промислових працівників України в середині 1940-х років. *Сторінки воєнної історії України* : збірник наук. статей / відп. ред. О.Є. Лисенко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2021. Вип. 23. С. 155–173.
16. Ветров І. «Вузькі місця» у відбудові важкої індустрії України і шляхи їхнього подолання (1943–1950). *Сторінки воєнної історії України* : збірник наук. статей / відп. ред. О.Є. Лисенко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2024. Вип. 28. С. 22–47.
17. Вронська Т. Виконавці депортацій у Західній Україні (1944–1953 рр.). *Сторінки воєнної історії України* : збірник наук. статей / відп. ред. О.Є. Лисенко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2023. Вип. 26. С. 55–73.
18. Азарх І. Соціально-економічний стан і стратегії виживання населення північно-західного регіону України на завершальному етапі війни та в перші повоєнні роки (1944–1950). *Сторінки воєнної історії України* : збірник наук. статей / відп. ред. О.Є. Лисенко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. Вип. 25. С. 6–24.
19. Джадт Тоні. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. К. Зарембо. 3-тє вид. Київ : Наш Формат, 2022. 928 с.: іл.

20. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін. ; під ред. В.А. Смолія. Київ : Альтернатива, 2002. 427 с.
21. Осипенко О.В. Сільське населення та «трудові громади» Півдня України в губернаторстві «Трансністрія» 1941–1944 рр.: соціально-історичний аспект. Київ. 266 с.
22. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 2, оп. 2, спр. 55, 16 арк.
23. URL: http://history.org.ua/LiberUA/Book/Golod_2/10.pdf.
24. URL: <https://uahistory.com/topics/events/13033>.
25. ДАОО. Ф. 2, оп. 2, спр. 65, 62 арк.